

Jezus als de HEER in de evangeliën van Marcus en Johannes

Gepubliceerd in: Klaas Spronk, Riemer Roukema (red.), *Over God* (De Bijbel: teksten en thema's in beeld 6), Zoetermeer 2007, 95-110, 197-200

Riemer Roukema

In het Nieuwe Testament wordt Jezus beschreven als een mens. Er wordt verteld dat hij een aardse moeder had, dat hij eens in een boot lag te slapen – kennelijk van vermoeidheid – en dat hij begon te huilen bij het graf van zijn vriend Lazarus.¹ Regelmatig duidt Jezus zichzelf aan als ‘de Mensenzoon’.² Hoewel deze term vaak is uitgelegd als de benaming van een hemelse gestalte, kan hij ook worden opgevat in de betekenis die het meest voor de hand ligt: ‘mensenkind’.³ Jezus’ innerlijke strijd in de tuin van Getsemane wordt realistisch beschreven. Omdat hij daar voorvoelde dat zijn dood nabij was, werd hij bang en onrustig en zei hij tegen zijn leerlingen: ‘Ik voel me dodelijk bedroefd; blijf hier waken’.⁴ Voorafgaande aan zijn dood aan het kruis werd hij geslagen en gezeseld, en in de beschrijving wijst niets erop dat hij dat gevoelloos heeft doorstaan.⁵ Aan het kruis gehangen, had hij dorst.⁶ Dit zijn stuk voor stuk getuigenissen die wijzen op Jezus’ menselijke identiteit.

Toch wordt Jezus in het Nieuwe Testament niet alleen als mens beschreven, maar wordt daarin ook getuigd van zijn goddelijke herkomst en identiteit. Volgens de evangeliën van Matteüs en Lucas was zijn moeder zwanger geworden uit Gods heilige Geest.⁷ In veel teksten wordt hij ‘Zoon van God’ genoemd. In een hymnisch gedeelte wordt hij bezongen als ‘beeld van de onzichtbare God, eerstgeborene van de hele schepping’.⁸ Volgens Johannes 14:9 heeft Jezus zelfs gezegd: ‘Wie mij gezien heeft, heeft de Vader gezien’. Zo getuigt het Nieuwe Testament van het beeld van God dat in de persoon van Jezus zou zijn verschenen.

Deze bijdrage handelt over de manier waarop Jezus’ goddelijke identiteit wordt beschreven in twee nieuwtestamentische evangeliën. Eerst gaat het over het evangelie van Marcus. Vrij algemeen wordt dit beschouwd als een van de bronnen van de evangeliën van Matteüs en Lucas; het wordt omstreeks de jaren 65-70 gedateerd. Daarna bespreken wij het evangelie van Johannes, dat onafhankelijk van de drie andere nieuwtestamentische evangeliën is ontstaan.

Het evangelie van Marcus: Jezus als Zoon van God

Hoewel Jezus in het evangelie van Marcus onmiskenbaar wordt beschreven als een mens, wordt hij er tevens aangeduid als de Zoon van God. We zullen eerst de teksten langsgaan die daarvan getuigen. Hiervoor kunnen wij echter niet verwijzen naar Marcus 1:1, ook al luidt dat volgens de meeste handschriften en vertalingen: ‘Begin van het evangelie van Jezus Christus, de Zoon van God’. De woorden ‘Zoon van God’ komen daar namelijk niet in alle handschrif-

¹ Zie Marcus 3:31; 4:38; 6:3; Johannes 2:3; 11:35; Galaten 4:4.

² Bijvoorbeeld Marcus 2:10; 2:28; 8:31; 8:38; 9:9; 12:31; 10:33; 10:45; 13:26; 14:21; 14:41; 14:62.

³ Zie Larry W. Hurtado, *Lord Jesus Christ. Devotion of Jesus in Earliest Christianity* (Grand Rapids MI, Cambridge UK: Eerdmans, 2003), 290-306

⁴ Marcus 14:33-34 (het evangelie van Marcus citeer ik doorgaans uit de Nieuwe Bijbelvertaling, 2004); vgl. Hebr. 5:7.

⁵ Marcus 14:65; 15:15; 15:19; Johannes 18:22; 19:1-3.

⁶ Johannes 19:28.

⁷ Matteüs 1:18-25; Lucas 1:26-38.

⁸ Kolossenzen 1:15.

ten voor, en vergelijking van de handschriften leert dat de lezing zonder deze woorden waarschijnlijk de meest oorspronkelijke is.⁹

De eerste tekst van dit evangelie waarin Jezus wordt aangeduid als ‘de Zoon’ is Marcus 1:11. Daar wordt verteld dat Jezus zich door Johannes de Doper in de Jordaan liet dopen, dat daarna de hemel openging en hij de Geest als een duif op zich zag neerdalen, en dat een stem uit de hemel sprak: ‘Jij bent mijn geliefde Zoon, in jou vind ik vreugde’ (NBV). Omdat met de stem uit de hemel klaarblijkelijk de stem van God is bedoeld, is Jezus volgens deze beschrijving dus bij zijn doop uitgeroepen tot Gods geliefde Zoon.

Voorts stuiten we op Marcus 3:11, waar staat dat de onreine geesten Jezus toeschreeuwden: ‘Jij bent de Zoon van God’, en Marcus 5:7, waar een bezeten man uitschreeuwt: ‘Wat heb ik met jou te maken, Jezus, Zoon van de allerhoogste God?’ (NBV). Deze voorvallen herinneren de lezer aan hetgeen een bezeten man in Marcus 1:24 tot Jezus had gezegd: ‘Ik weet wel wie je bent, de heilige van God’ (NBV).¹⁰ Het wordt dus zo voorgesteld dat de demonen wisten van Jezus’ goddelijke herkomst en gezag.

In het verhaal van Jezus’ verheerlijking op de berg spreekt een stem uit een wolk: ‘Dit is mijn geliefde Zoon, luister naar hem’ (Marcus 9:7 NBV). De stem uit de wolk is stellig bedoeld als de stem van God die zo, volgens dit evangelie, bevestigt hetgeen hij ook bij Jezus’ doop al tot hem had gezegd.

Volgens Marcus 13:32 heeft Jezus over het einde van deze wereld en zijn eigen komst gezegd: ‘Niemand weet wanneer die dag of dat moment zal aanbreken, de engelen in de hemel niet en de Zoon niet, alleen de Vader’ (NBV). Er zijn exegeten die menen dat het amper voorstelbaar is dat Jezus over zichzelf heeft gesproken als ‘de Zoon’ in absolute zin. Zij denken daarom dat deze uitspraak is ontstaan in de vroegchristelijke gemeente.¹¹ Anderen menen dat Jezus dit misschien wel zo gezegd heeft, maar dat hij van ‘de Zoon’ sprak in de zin van ‘de Mensenzoon’ (zo nog in Marcus 13:26).¹² Het bezwaar tegen deze opvatting is dat ‘de Zoon’ nergens anders een verkorte vorm van ‘de Mensenzoon’ is, en dat ‘de Zoon’ in Marcus 13:32 wordt genoemd in tegenstelling tot ‘de Vader’, met wie uiteraard God de Vader is bedoeld.¹³ Op grond hiervan ligt het meer voor de hand dat ‘de Zoon’ een korte aanduiding is van ‘de Zoon van God’. We gaan nu voorbij aan de vraag of Jezus dit echt zo kan hebben gezegd en concluderen dat in het evangelie van Marcus deze tekst een bevestiging is van de visie dat Jezus ‘de Zoon’ was, waarmee ‘de Zoon van God’ is bedoeld.

Wanneer Jezus gevangen genomen is en door de hogepriester wordt verhoord, vraagt deze hem: ‘Bent u de messias, de Zoon van de Gezegende?’ (Marcus 14:61 NBV). Omdat ‘de Gezegende’ een joodse aanduiding van God is, betekent dit dat de hogepriester reageert op het gerucht dat Jezus als Messias de Zoon van God zou zijn. Jezus bevestigt dit met de woorden: ‘Ik ben (het)’ (Marcus 14:62), een uitspraak die aan de naam van God in het Oude Testament herinnert en waarop we zullen terugkomen.

Tenslotte wordt verteld dat een centurio van het Romeinse leger uitriep, toen hij gezien had hoe Jezus aan het kruis zijn laatste adem had uitgeblazen: ‘Werkelijk, deze mens was Gods Zoon’ (Marcus 15:39 NBV). Nu kan de in het Grieks gebruikte uitdrukking ook worden vertaald als ‘deze mens was een zoon van God’ of ‘de zoon van een god’.¹⁴ Toch is deze uit-

⁹ Zie Bart D. Ehrman, *The Orthodox Corruption of Scripture* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1993), 72-75.

¹⁰ Vergelijk voor de titel ‘de Heilige van God’ ook Johannes 6:69, waar Petrus Jezus zo noemt.

¹¹ Bijvoorbeeld Joachim Gnilka, *Das Evangelium nach Markus 2* (Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1978, 1999⁵), 207.

¹² Bijvoorbeeld Rudolf Pesch, *Das Markusevangelium 2* (Zürich, Düsseldorf, Neukirchen-Vluyn: Benzinger Verlag, Neukirchner Verlag, 1977), 310.

¹³ Dit absolute gebruik van ‘de Zoon’ in verhouding tot God de Vader komt in Jezus’ mond ook voor in Matteüs 11:27 en Lucas 10:22, een tekst die afkomstig is uit de oudere bron Q.

¹⁴ Er staat: *houtos ho anthrôpos huios theou ên*.

spraak in het verband van het evangelie van Marcus duidelijk bedoeld als een bevestiging van al de vorige teksten waar Jezus de Zoon van God wordt genoemd.

Uit deze teksten blijkt dat de titel ‘zoon’ of ‘Zoon van God’ niet zomaar een aanduiding is van een vroom en rechtvaardig mens, zoals we die in joodse literatuur van die tijd tegenkomen;¹⁵ het is hier een aanduiding van Jezus’ goddelijke herkomst. Deze uitleg wordt bevestigd door andere teksten die in nog verdergaande mate wijzen op Jezus’ goddelijke identiteit. We nemen dit evangelie daarom nog eens door.

Jezus als de HEER (Jahweh)

In Marcus 1:8 zegt Johannes de Doper dat Jezus zal dopen met de heilige Geest. Bij de oud-testamentische profeten Jesaja, Ezechiël en Joël is het de HEER (oorspronkelijk: Jahweh) die zijn Geest zal geven¹⁶. Dit betekent dat Jezus ertoe is bestemd, de rol van de HEER op zich te nemen.

In Marcus 2:1-12 wordt verteld dat Jezus zei tot een verlamde man die voor hem neergelegd was: ‘Vriend, uw zonden worden u vergeven’ (Marcus 2:5). Schriftgeleerden die dit hoorden, vonden dit godslasterlijk, omdat alleen God zonden kan vergeven. Jezus doorzag hun bezwaren en zei hun: ‘Wat is gemakkelijker, tegen een verlamde zeggen: “Uw zonden worden vergeven”, of: “Sta op, pak uw bed en loop?” Ik zal u laten zien dat de Mensenzoon volmacht heeft om op aarde zonden te vergeven’ (Marcus 2:9-10). Daarop genas hij de verlamde. Aangezien de traditionele opvatting van de schriftgeleerden dat alleen God zonden kan vergeven¹⁷ hier niet wordt weersproken, en Jezus de verlamde zijn zonden vergeeft, kan hieruit geconcludeerd worden dat Jezus volgens dit verhaal een goddelijke volmacht heeft en dus namens God optreedt.¹⁸

In Marcus 4:37-41 wordt beschreven dat Jezus in een boot op het meer van Galilea een hevige storm het zwijgen oplegt, tot grote verbazing van zijn leerlingen. Hun vraag: ‘Wie is hij toch, dat zelfs de wind en het meer hem gehoorzamen?’ (Marcus 4:41), wordt in dit verhaal niet expliciet beantwoord. Misschien wordt, in de samenstelling van dit evangelie, het antwoord indirect gegeven door de bezeten man die hem kort daarna aanspreekt als: ‘Jezus, Zoon van de allerhoogste God’ (Marcus 5:7). Vanuit het perspectief van het Oude Testament is het echter God (of: Jahweh) die onstuimige wateren tot bedaren brengt.¹⁹ Daarmee suggereert de evangelist opnieuw dat Jezus met Gods macht is bekleed.

In Marcus 6:47-51 wordt al weer betuigd dat Jezus machtiger is dan de wind en het meer. Het verhaal luidt dat hij ’s nachts lopend over het water naar zijn leerlingen komt, terwijl zij zich in hun boot aftobben om vooruit te komen. Volgens het Oude Testament is het God die over de golven schrijdt.²⁰ Bovendien suggereren twee andere zinspelingen op het Oude Testament dat Jezus in dit verhaal als de HEER worden beschreven. Er wordt van hem gezegd dat hij aan zijn leerlingen wilde ‘voorbijgaan’ (Marcus 6:48). In het Oude Testament wordt van de HEER gezegd dat hij aan Mozes en, lange tijd later, aan Elia ‘voorbijgaat’,²¹ hetgeen duidt op zijn verschijning aan hen. Jezus beantwoordt het angstige geschreeuw van zijn leerlingen met te zeggen: ‘Houd moed, ik ben (het), wees niet bang’ (Marcus 6:50). In het Oude Testament is

¹⁵ Wijsheid van Salomo 2:18; Jezus Sirach 4:10; Josef en Aseneth 6:1, 6; 13:1; ‘mijn zoon’ in de Babylonische Talmud Berachot 7a; 17b; Taänit 25a.

¹⁶ Jesaja 44:3; Ezechiël 36:25-27; Joël 3:1-3 (= 2:28-29 in sommige vertalingen). Wanneer er in het Hebreeuws JHWH staat, geef ik dat – in weerwil van de mannelijke connotatie – meestal weer met ‘de HEER’ en soms met ‘Jahweh’. ‘De Heer’ (met kleine letters) is de weergave van de Griekse vertaling (*ho kurios*).

¹⁷ Bijvoorbeeld Exodus 34:6-7; Psalm 103:3, 10-12; 130:3-4; Jesaja 43:25; 44:22; Daniël 9:9.

¹⁸ Vgl. Joachim Gnlika, *Das Evangelium nach Markus 1* (Zürich, Düsseldorf, Neukirchen-Vluyn: Benzinger Verlag, Neukirchner Verlag, 1978, 1998⁵), 101.

¹⁹ Bijvoorbeeld Psalm 65:7-8; 77:17; 89:10; 93:3-4; 107:29;

²⁰ Bijvoorbeeld Job 9:8; Psalm 77:20; zie ook de teksten van de vorige noot.

²¹ Exodus 33:19-22; 34:6; 1 Koningen 19:11.

het meermalen de HEER die zegt: ‘Ik ben (het) (of: Ik ben met je), wees niet bang’.²² Vooral in de Griekse vertaling van het boek Jesaja klinken de woorden ‘Ik ben’ vele malen als uitgesproken door de HEER.²³ Ook herinneren deze woorden aan de naam van de HEER in Exodus 3:14, ‘Ik ben die Ik ben’, hetgeen in de Griekse vertaling is weergegeven als ‘Ik ben de zijnde’. Wij zagen al dat Jezus in Marcus 14: 62 weer ‘Ik ben (het)’ zegt, dan tegenover de hogepriester.

Ook het verhaal van Jezus’ intocht in Jeruzalem op een veulen (Marcus 11:1-11) is van belang. Eerst is het nog onduidelijk of Jezus’ uitspraak over het veulen: ‘De Heer heeft het nodig’ (Marcus 11:3) op hemzelf, op God of op de eigenaar van het veulen slaat. Wanneer hij echter Jeruzalem binnenrijdt, wordt hij toegeroepen met de woorden van Psalm 118:26, die luiden: ‘Hosanna! Gezegend hij die komt in de naam van de Heer’ (Marcus 11:9). Zo wordt hij duidelijk in nauw verband gebracht met de HEER, Jahweh.

Deze verwijzingen naar het Oude Testament werpen licht op een eerder citaat. Direct aan het begin van het evangelie, in Marcus 1:3, wordt Jesaja 40:3 aldus geciteerd: ‘Luid klinkt een stem in de woestijn: “Maak de weg van de Heer gereed, maak recht zijn paden”’. In Jesaja 40 is ‘de weg van de HEER’ de weg van Jahweh. In het evangelie van Marcus wordt de stem verklaard als de stem van Johannes de Doper, die als opdracht had Jezus’ komst voor te bereiden. Nu wij gezien hebben dat Jezus verderop in dit evangelie enkele malen wordt getypeerd als bekleed met de volmacht de HEER, kan ook de uitdrukking ‘de weg van de Heer’ al met betrekking tot Jezus worden opgevat. Impliciet wordt hij zo vanaf het begin van dit evangelie, dus programmatisch, in nauw verband met God de HEER gebracht.

Een aanwijzing van Jezus’ bijzondere herkomst geeft het evangelie van Marcus ook vlak voor het einde van zijn beschrijving van Jezus’ publieke optreden in de tempel in Jeruzalem (Marcus 12:35-37). De suggestie wordt gewekt – stellig is dat bewust zo geredigeerd – dat Jezus op het laatste nippertje op zijn ware identiteit wijst. Jezus stelt de vraag hoe de schriftgeleerden konden zeggen dat de messias (‘Christus’ staat er) een zoon van David is. David had in de psalmen toch, geïnspireerd door de Geest, zelf gezegd: ‘De HEER sprak tot mijn Heer: “Neem plaats aan mijn rechterhand, tot ik je vijanden onder je voeten heb gelegd”’ (Marcus 12:36; Psalm 110:1). Jezus vraagt daarop hoe het mogelijk is dat, als David de messias Heer noemde, de messias tegelijk Davids zoon is. Op deze geheimzinnige woorden volgt geen reactie en evenmin een uitleg. Toch is de strekking ervan voor de goede verstaander duidelijk.²⁴ De lezers van dit evangelie weten uit Marcus 1:1 en 8:29 dat Jezus de messias is. Hieruit volgt dat hij op verholde wijze over zichzelf en over zijn toekomstige verhoging tot aan Gods rechterhand sprak. David zou daarvan al hebben gesproken. Dit onderricht betekent dus dat Jezus als messias David te boven ging, zodat David hem ‘mijn Heer’ noemde, ook al stamde Jezus tevens van David af en heette hij daarom ‘zoon van David’ (vgl. Marcus 10:47-48). De vraag hierbij is, op welke wijze Jezus als messias David te boven ging. Gold dat, van David uit gezien, alleen voor de toekomst, aangezien Jezus’ verhoging tot aan Gods rechterhand nog in de toekomst lag? Zo verklaarde Joachim Jeremias deze tekst.²⁵ Of stelt het evangelie van Marcus het zo voor dat David tijdens zijn leven, toen hij de psalm dichtte, de messias ‘mijn Heer’ noemde omdat hij hem als zodanig erkende, ook al lag diens verhoging nog in de toekomst? In dat geval is de messias een hemelse tijdgenoot van David, maar dan kunnen wij daaruit ook concluderen dat de messias in tijd aan David vooraf moet gaan. Dan sugge-

²² Genesis 26:24 in de Septuaginta (LXX); 46:3 LXX; Jesaja 41:10 LXX; Jeremia 1:8 LXX; 1:17 LXX; 26:28 LXX / 46:28 Masoretentekst (MT); 49:11 LXX / 42:11 MT.

²³ Bijvoorbeeld Jesaja 43:10, 25; 45:18-19, 22; 46:4; 48:12, 17; 51:12; 52:6.

²⁴ Zie Riemer Roukema, ‘De Messias aan Gods rechterhand’, in: G.C. den Hertog, S. Schoon (red.), *Messianisme en eindtijdverwachting bij joden en christenen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006), 92-107 (92-95).

²⁵ Joachim Jeremias, *Neutestamentliche Theologie I* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1971), 247.

reert dit evangelie in raadselachtige taal dat de oorsprong van Jezus in zijn hoedanigheid van messias niet maar bij zijn geboorte gezocht moet worden, maar in verre, lang vervlogen tijden. Tal van exegeten leggen deze tekst (of zijn parallellen bij Matteüs of Lucas) zo uit.²⁶ Dan zou deze passage een getuigenis zijn van Jezus' hemelse 'pre-existentie', die ook door Paulus en het evangelie van Johannes wordt betuigd.²⁷ Ik denk dat deze tekst inderdaad zo moet worden uitgelegd.

Het evangelie van Marcus: conclusie

We hebben gezien dat de schrijver van dit evangelie de oorsprong van Jezus, in zijn hoedanigheid van messias, herleidt tot de tijd voor David. Regelmatig wordt Jezus Zoon van God genoemd. Er wordt verteld dat hij met goddelijk gezag zonden vergeeft, het onstuimige water kalmeert, en dat hij enkele malen zei: "Ik ben (het)", hetgeen zinspeelt op de naam van de HEER. Bovendien wordt de HEER in diverse oudtestamentische citaten betrokken op Jezus. Het is dus duidelijk dat Jezus in dit evangelie niet slechts wordt getekend als een mens, hoewel hij ook dat was. De boodschap is dat mensen in hem met God de HEER te maken hebben gehad.

Het evangelie van Johannes: Jezus als 'het Woord'

Wij gaan over naar het evangelie van Johannes en zullen zien dat de visie op Jezus' pre-existente oorsprong en zijn goddelijke identiteit hierin nog veel nadrukkelijker naar voren komt dan in het evangelie van Marcus.²⁸ De opschriftstelling van het evangelie van Johannes wordt doorgaans in 90-100 gedateerd, maar er zijn ook serieuze geleerden die menen dat het is geschreven in de jaren 60 van de eerste eeuw.²⁹

Dit evangelie begint aldus: 'In het begin was het Woord, en het Woord was bij God, en het Woord was God. Alles is door hem ontstaan, en buiten hem om is er niets ontstaan' (Johannes 1:1-3). In Johannes 1:14 staat dat het Woord vlees is geworden, hetgeen betekent dat het een sterfelijk mens is geworden. De lezer zou zich eerst nog kunnen afvragen wie er met dit Woord (*Logos* in het Grieks) is bedoeld. Even later wordt onthuld dat het gaat om Jezus Christus in zijn pre-existentie. De evangelist vervolgt namelijk:

Hij is onder ons zijn tent komen opslaan en we hebben zijn heerlijkheid gezien, de heerlijkheid die hij als eniggeboren Zoon aan de Vader ontleende, vervuld als hij was van genade en waarheid. Van hem legt Johannes³⁰ getuigenis af en zijn verklaring luidt: "Hem bedoelde ik toen ik zei: 'Hij die na mij komt, is mijn meerdere, want vóór mij was hij er al.'" Van zijn volheid hebben wij allen ontvangen, genade op genade.

²⁶ Aldus bijvoorbeeld G. Sevenster, *De Christologie van het Nieuwe Testament* (Amsterdam: Holland, 1948²), 77-78; Oscar Cullmann, *Die Christologie des Neuen Testaments* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1957), 133; Pierre Bonnard, *L'Évangile selon Saint Matthieu* (Neuchâtel, Labor et Fides, 1963), 330-331; Julius Schniewind, *Das Evangelium nach Matthäus* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968), 223; William L. Lane, *The Gospel according to Mark* (London: Marshall, Morgan & Scott, 1974), 438; M.H. Bolkestein, *Het Evangelie naar Marcus* (Nijkerk: Callenbach, 1977⁴), 280-282; Joseph A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke (X-XXIV)* (New York etc.: Doubleday, 1985), 1312; J.T. Nielsen, *Het Evangelie naar Matteüs* (Nijkerk: Callenbach, 1990⁴), 231.

²⁷ 1 Korintiërs 8:6; 2 Korintiërs 8:8; Filippenzen 2:6; Kolossenzen 1:15; zie voor Johannes het vervolg van dit hoofdstuk.

²⁸ Uitvoeriger hierover: Riemer Roukema, 'Jesus and the Divine Name in the Gospel of John', in: George H. van Kooten (ed.), *The Revelation of the Name YHWH to Moses* (Leiden, Boston: Brill, 2006, 207-223). De citaten uit het evangelie van Johannes zijn doorgaans genomen uit de Willibrordvertaling 1995.

²⁹ Klaus Berger, *Im Anfang war Johannes. Datierung und Theologie des vierten Evangeliums* (Stuttgart: Quell Verlag, 1997); P.L. Hofrichter (Hg.), *Für und wider die Priorität des Johannesevangeliums* (Hildesheim: Olms Verlag, 2002).

³⁰ Bedoeld is: Johannes de Doper.

Want de wet is gegeven door Mozes, de genade en de waarheid zijn gebracht door Jezus Christus. Niemand heeft ooit God gezien, maar de eniggeboren God, die nu rust aan het hart van de Vader, hij is de gids en de weg geweest. (Johannes 1:14-18 WV)

Hieruit blijkt dat Jezus volgens de evangelist het ‘vleesgeworden’ Woord en de Zoon van God is, die al sinds het begin van de schepping bij God de Vader is en zelf ook God is. Net zoals Paulus schreef in 1 Korintiërs 8:6, staat hier dat alles door hem (de Logos, Jezus Christus) is ontstaan. Later duidt Jezus volgens dit evangelie ook zelf op zijn oorsprong van voor zijn aardse leven. Zo zegt hij in een discussie over de aartsvader Abraham: ‘van voordat Abraham werd geboren, ben ik’ (Johannes 8:58). Terwijl Jezus in het evangelie van Marcus slechts verhuld op zijn pre-existentie zinspeelt, verwijst hij hiernaar volgens het vierde evangelie zonder enige terughoudendheid.

Johannes de Doper wijst hier direct al op Jezus’ hemelse herkomst, wanneer hij zegt dat degene die hij aankondigt er eerder was dan hij zelf (Johannes 1:15, 30). Anders dan in de andere evangeliën wordt er in het vierde evangelie niet expliciet verteld dat Jezus werd gedoopt. Er klinkt dus ook geen stem uit de hemel die hem tot ‘mijn Zoon’ uitroept. Wel getuigt Johannes de Doper dat hij de heilige Geest op Jezus heeft zien neerdalen en noemt hij hem dan ‘de Zoon van God’ – tenminste, volgens de meeste handschriften (Johannes 1:34).³¹ Anders dan in de andere evangeliën wordt Jezus in het vierde evangelie ook door zijn leerlingen direct al erkend als de messias en de Zoon van God (Johannes 1:41, 49).³²

Opnieuw: Jezus als de HEER

Uit tal van teksten blijkt dat het evangelie van Johannes met het evangelie van Marcus overeenstemt dat Jezus de HEER van het Oude Testament is. In Johannes 1:14 wordt van het Woord gezegd dat het vervuld was van genade en waarheid, en in Johannes 1:17 staat dat de genade en de waarheid zijn gebracht door Jezus Christus. In Exodus 34:6 geldt de karakteristiek ‘vol van genade en waarheid’ als een omschrijving van de HEER, wanneer hij op de berg Sinai aan Mozes verschijnt. Uit deze overeenkomst in formulering leidt Anthony T. Hanson af, dat bij die gelegenheden in Israëls geschiedenis waar God verschijnt, in de visie van het evangelie van Johannes niet God de Vader verschijnt, maar de Logos, het goddelijke Woord.³³ Ook verderop zullen wij zien dat in de theologie van dit evangelie met de Logos en de HEER dezelfde goddelijke persoon is bedoeld.

Dat in de persoon van Jezus de HEER is gekomen, wordt bevestigd door enkele oudtestamentische profetieën en beelden, waarin uitspraken over de HEER op Jezus worden betrokken. In Marcus 1:3 kwamen wij de profetie uit Jesaja 40:3 al tegen. In Johannes 1:23 citeert Johannes de Doper deze tekst aldus: ‘Ik ben een stem die roept in de woestijn: “Maak recht de weg van de Heer”’. Evenals in het evangelie van Marcus wordt ‘de Heer’ (oorspronkelijk Jahweh) verklaard met betrekking tot Jezus. Op soortgelijke wijze als in Marcus 1:8 zegt Johannes de Doper in Johannes 1:33 dat Jezus ‘doopt met de heilige Geest’. Wij zagen al dat het in het Oude Testament de HEER is die zijn Geest zal uitgieten.³⁴ In Johannes 3:29 gebruikt Johannes

³¹ Er zijn echter ook handschriften die in Johannes 1:34 lezen: ‘dat hij de *uitverkorene* van God is’, en Bart Ehrman, *The Orthodox Corruption of Scripture*, 69-70, kan gelijk hebben met zijn betoog dat dit de oorspronkelijke lezing is geweest, die in de meeste handschriften is vervangen door ‘de Zoon van God’.

³² Wij gaan voorbij aan de vele andere teksten in het evangelie van Johannes waarin Jezus ‘de Zoon’ en ‘de Zoon van God’ wordt genoemd.

³³ Anthony T. Hanson, *New Testament Interpretation of Scripture* (London: SPCK, 1980), 103 = ‘John i. 14-18 and Exodus xxxiv’, *New Testament Studies* 23 (1976), 90-101 (96); uitgebreider in idem, *The Prophetic Gospel. A Study of John and the Old Testament* (Edinburgh: Clark, 1991), 21-32; zo ook Nils A. Dahl, ‘The Johannine Church and History’, in: W. Klassen, G. Snyder (eds.), *Current Issues in New Testament Interpretation. Essays in honor of Otto A. Piper* (New York: Harper, 1962), 124-142 (132).

³⁴ Zie noot 16.

de Doper het beeld van de bruid, de bruidegom en de vriend van de bruidegom; zichzelf beschouwt hij stellig als de vriend van de bruidegom. Hiermee zinspeelt hij op het oudtestamentische beeld van de HEER die, als bruidegom, zijn volk huwt, en associeert hij Jezus als bruidegom met de HEER.³⁵

Bij Jezus' intocht in Jeruzalem roept de menigte hem toe: 'Hosanna! Gezegend hij die komt in de naam van de Heer, de koning van Israël' (Johannes 12:13). Aan dit citaat van Psalm 118:26 is hier de titel "de koning van Israël" toegevoegd uit Sefanja 3:14-15. Andrew C. Brunson legt dit verhaal zo uit dat Jahweh in de persoon van Jezus zijn stad bezoekt.³⁶

Een laatste voorbeeld: in Johannes 12:40 citeert de evangelist Jesaja 6:10, waar wordt gezegd dat het volk Israël een verhard hart en verblinde ogen heeft, zodat het zich niet kan bekeren en niet kan worden genezen. Deze harde woorden kreeg Jesaja te horen toen hij in de tempel te Jeruzalem de HEER op zijn troon zag zitten en hij tot profeet werd geroepen (Jesaja 6:1-7). De evangelist citeert deze woorden omdat hij meent dat ze ook gelden voor de volksgenoten van Jezus die niet in hem geloofden. Voorts verklaart hij in Johannes 12:41 dat Jesaja deze dingen zei 'omdat hij zijn heerlijkheid zag'. Volgens gezaghebbende commentaren is hiermee bedoeld dat Jesaja in de tempel *Jezus'* heerlijkheid zag; het betreft dan Jezus Christus in zijn pre-existentie.³⁷ In de visie van dit evangelie verscheen dus de pre-existente Jezus Christus als de HEER op zijn troon in de tempel in Jeruzalem aan Jesaja.

Van belang is daarbij de uitdrukking 'zijn heerlijkheid' (Johannes 12:41). Dit woord 'heerlijkheid' (*doxa* in het Grieks) komt ook voor in Johannes 1:14, waar van het vleesgeworden Woord wordt gezegd: 'we hebben zijn heerlijkheid gezien, de heerlijkheid die hij als eniggeboren Zoon aan de Vader ontleende'. Deze vermelding van de heerlijkheid van het Woord, die terugging op de heerlijkheid die hij bij God de Vader had, komt overeen met de heerlijkheid van de HEER die Jesaja in de tempel schouwde. Deze overeenkomst bevestigt dat 'het Woord' (de Logos) uit het begin van dit evangelie identiek is met de HEER van het Oude Testament. In beide gevallen betreft het de heerlijkheid van Jezus Christus in zijn pre-existentie. We kunnen hieraan toevoegen dat volgens Johannes 17:5 en 17:24 ook Jezus zelf melding maakt van de heerlijkheid die hij bezat bij zijn Vader voordat de wereld bestond.

Jezus de HEER: Ik ben

Het evangelie van Johannes wijst er met nog een ander oudtestamentisch motief op dat Jezus de manifestatie van de HEER is. Het bevat namelijk een groot aantal uitspraken van Jezus die luiden, of beginnen met, 'Ik ben'. Bij de bespreking van het evangelie van Marcus zagen wij al dat Jezus in Marcus 6:50 en 14:62 zei: 'Ik ben (het)', en dat het in het Oude Testament meermalen de HEER is die dit zegt. In het evangelie van Johannes zijn de uitspraken waarin Jezus 'Ik ben' zegt in twee categorieën te onderscheiden. Ten eerste zijn er de uitspraken waarin 'Ik ben' in absolute zin wordt gebruikt. Daartoe behoort Johannes 6:20, waar Jezus (evenals in Marcus 6:50) zegt: 'Ik ben (het), wees niet bang'.³⁸ Ook in Johannes 8:24, 8:28, 18:5-6 en 18:8 zegt Jezus 'Ik ben' in absolute zin, hetgeen sterk doet denken aan woorden van

³⁵ Zie Jesaja 54:4-8; 62:4-5; Jeremia 2:2; 3:20; Ezechiël 16:8; 23:4; Hosea 2:21-22 (of 2:18-19 in sommige vertalingen).

³⁶ Andrew C. Brunson, *Psalm 118 in the Gospel of John. An Intertextual Study on the New Exodus Pattern in the Theology of John* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003), 179; 223-239; 277-279. Hij verwijst bijvoorbeeld (p. 237) naar Numeri 23:21; Psalm 146:10; Jesaja 6:5; 24:23; 33:22; 43:15; 52:7; Jeremia 8:19; Micha 2:13; 4:7. Zie ook Psalm 89:19; Jesaja 41:21; 44:6.

³⁷ Rudolf Bultmann, *Das Evangelium des Johannes* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1953), 347; Schnackenburg, *Das Johannesevangelium 5-12* (Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1971), 520; ook M.J.J. Menken, *Old Testament Quotations in the Fourth Gospel. Studies in Textual Form* (Kampen: Kok Pharos, 1996), 119; G. Reim, "Wie der Evangelist Johannes gemäß Joh 12,37ff. Jesaja 6 gelesen hat", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 92 (2001), 33-46 (35-36).

³⁸ Zie noot 22.

de HEER in het boek Jesaja³⁹ en aan de verklaring van zijn naam als 'Ik ben die Ik ben' in Exodus 3:14. In de tweede categorie volgt er op 'Ik ben' wat Jezus dan zegt te zijn, zoals 'Ik ben het licht der wereld' (Johannes 8:12). Zo identificeert Jezus zich met het licht van het Woord dat volgens Johannes 1:4-9 in de duisternis schijnt om ieder mens te verlichten. In het Oude Testament wordt de HEER regelmatig voorgesteld als het licht.⁴⁰ Een andere uitspraak komt voor in Johannes 10:11, waar Jezus zegt: 'Ik ben de goede herder'. Dit verwijst onder meer naar Ezechiël 34, waar de HEER de goede herder is die voor zijn volk zal zorgen.⁴¹ Zo bevestigen deze teksten wat wij ook in het gebruik van andere oudtestamentische teksten en motieven al zagen: Jezus wordt voorgesteld als de HEER.

Jezus en de naam van zijn Vader

Er is nog een aspect van het evangelie van Johannes dat aandacht verdient. Enkele malen spreekt Jezus er van de naam van zijn Vader. Zo zegt hij in Johannes 5:43: 'Ik ben gekomen in de naam van mijn Vader', en in Johannes 10:25: 'De daden die ik doe in de naam van mijn Vader, die getuigen van mij'. In Johannes 12:28 bidt Jezus: 'Vader, verheerlijk uw naam'. In Johannes 17:6 zegt hij: 'Ik heb uw naam geopenbaard aan de mensen, die U mij uit de wereld gegeven hebt', en in 17:26: 'Ik heb hun uw naam bekend gemaakt en ik zal hem bekend maken'. C.H. Dodd brengt deze openbaring en verheerlijking van Gods naam in verband met Jezus' 'Ik ben'-uitspraken en met de profetieën in het boek Jesaja waar deze woorden klinken als uitspraken van de HEER.⁴² Met het openbaren en verheerlijken van Gods naam is dus bedoeld dat Jezus in zijn onderricht en daden heeft laten zien wie zijn Vader in wezen is.

Tenslotte klinkt er aan het eind van het evangelie een belangrijke uitspraak in de mond van Thomas, wanneer deze tot de verrezen Jezus zegt: 'mijn Heer en mijn God' (Johannes 20:28). In dit evangelie wordt Jezus regelmatig aangesproken als 'Heer', en in Johannes 13:13 zegt Jezus dat zijn leerlingen hem terecht 'Meester en Heer' noemden.⁴³ Het is echter onmiskenbaar dat de termen 'mijn Heer en mijn God' in de mond van Thomas een diepere betekenis hebben dan de beleefde aanspraak 'Heer'. In de compositie van dit evangelie wijst de titel 'mijn God' terug naar Johannes 1:1, waar staat dat het Woord God was. Wij hebben gezien dat in dit evangelie het pre-existente Woord overeenkomt met de HEER van het Oude Testament, en dat beide benamingen op Jezus van toepassing zijn. Deze overeenkomst wordt bevestigd wanneer Thomas Jezus in één adem 'mijn Heer en mijn God' noemt.

Conclusies

Zo zien wij dat de evangeliën van Marcus en van Johannes in principe overeenkomen in hun visies op Jezus' bijzondere herkomst en goddelijke identiteit. Jezus wordt er suggestief beschreven als de HEER, Jahweh. Omdat de HEER er in de joodse en vroegchristelijke visie al was vóór het begin van de wereld, geldt zijn pre-existentie ook voor Jezus.

³⁹ Zie noot 23 en D.M. Ball, *'I Am' in John's Gospel. Literary Function, Background and Theological Implications* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1996); Catrin H. Williams, *I am He. The Interpretation of 'Aní Hû' in Jewish and Early Christian Literature* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2000), wijst ook op Deuteronomium 32:39.

⁴⁰ Exodus 13:21-22; Psalm 27:1; Jesaja 60:1, 19.

⁴¹ Ezechiël 34:12-22, 31; alleen in 34:23 is David de goede herder. Zie voorts Psalm 23:1-4; 79:13; 80:1; Jesaja 40:11.

⁴² C.H. Dodd, *The Interpretation of the Fourth Gospel* (Cambridge: University Press, 1963), 93-96; 417; zo ook Raymond E. Brown, *The Gospel according to John (xiii-xxi)* (Garden City NY: Doubleday, 1970), 755-756; C.T.R. Hayward, 'The Holy Name of the God of Moses and the Prologue of St John's Gospel', *New Testament Studies* 25 (1978), 16-32 (29: 'Jesus is God's name come in the flesh'); ook van belang is Jean Daniélou, *Théologie du Judéo-Christianisme* (Tournai, Paris: Desclée & Cie, 1958), 199-216.

⁴³ Jezus wordt als 'Heer' aangesproken in, bijvoorbeeld, Johannes 4:11, 15, 19, 49, 5:7; 6:34, 68; 9:36, 38 enzovoorts; 'Heer' kan hier echter soms ook als 'mijnheer' worden opgevat. Teksten waar Jezus beschrijvend 'de Heer' genoemd wordt, zijn Johannes 4:1 (volgens belangrijke handschriften); 6:23; 11:2; 20:2, 13, 18, 25; 21:7.

Deze visie roept verschillende vragen op. Ten eerste: hoe kon Jezus enerzijds de HEER zijn, en anderzijds de messias? Ten tweede: als Jezus de HEER is, wie is dan zijn Vader?

Vanuit het jodendom van die tijd is het moeilijk voorstelbaar dat in de persoon van de messias ('de gezalfde') de HEER ofwel Jahweh zelf tot de mensen komt. In het Oude Testament kon een mens, met name een koning, worden beschouwd als de gezalfde en de zoon *van* de HEER en dus niet als de HEER zelf.⁴⁴ Wanneer de stem uit de hemel tot Jezus zegt: 'mijn geliefde Zoon, in jou vind ik vreugde', dan wordt met deze woorden gezinspeeld op de knecht *van* de HEER uit Jesaja 42:1 ('Hier is mijn dienaar..., hij is mijn uitverkorene, in hem vind ik vreugde'). De knecht of zoon van de HEER is natuurlijk niet de HEER zelf.

Het is goed mogelijk dat Jezus al tijdens zijn leven door zijn naaste leerlingen werd beschouwd als messias en de Zoon van God, en dat hij ook zichzelf als zodanig beschouwde. Toch kunnen we niet concluderen dat Jezus zichzelf al zag als de HEER, Jahweh. In Marcus 12:29 citeert hij het *sjema Jisraël*, 'Luister Israël, de Heer, onze God, is de enige Heer', waarop hij het gebod om de Heer lief te hebben liet volgen (Marcus 12:30). Het is uitgesloten dat Jezus daarmee zichzelf bedoelde. Toen echter het evangelie van Marcus werd geschreven, en al eerder, in de mondelinge overlevering, zijn diverse verhalen zo verwoord, dat wij hieruit kunnen afleiden dat Jezus inmiddels niet alleen werd beschouwd als de messias en de Zoon van God, maar ook als de HEER zelf.

Ten aanzien van de vraag wie dan, in deze visie, Jezus' hemelse Vader is, blijkt het evangelie van Johannes een subtiel onderscheid te maken tussen het in Jezus verschenen Woord ofwel de HEER, en God de Vader. Vanaf het begin is er sprake van God de Vader én het Woord, dat ook God is. De evangelist was blijkbaar bekend met het onderscheid dat we ook bij Paulus tegenkomen, dat er een subtiel verschil was tussen God de Vader en de HEER.⁴⁵ Volgens een bepaalde visie van die tijd was het mogelijk om de HEER (Jahweh) te beschouwen als de Zoon van de allerhoogste God.⁴⁶ Dit verschil blijkt voor het evangelie van Johannes op te gaan, en misschien ook voor het evangelie van Marcus; in ieder geval is Jezus in deze evangeliën wel de HEER, maar niet God de Vader.

De visie dat de HEER als mens kon verschijnen, was aan het jodendom van die tijd niet geheel vreemd. In Genesis 18:1-8 is al te lezen dat de HEER met twee andere mannen Abraham en Sara bezoekt en een maaltijd bij hen gebruikt. Volgens een oude joodse traditie vervulde de hogepriester in de eredienst de rol van de HEER. Daarom stonden op zijn kleding op een gouden plaatje de letters van Gods naam (JHWH) gegrift, aldus Aristeeas in zijn brief over het ontstaan van de Septuaginta en Philo van Alexandrië in zijn boek over Mozes.⁴⁷ Daarmee werd de liturgische rol van de hogepriester geïdentificeerd.

Deze identificatie van een mens met de HEER is in de evangeliën van Marcus en Johannes toegepast op Jezus. We zien daar al een patroon dat in de theologie van de kerkvaders sterk heeft doorgewerkt, namelijk dat Jezus als de Heer namens God de Vader optreedt en zelf ook als God wordt beschouwd⁴⁸. Zo betuigen deze evangeliën tevens dat wie God zoekt, bij Jezus terecht kan.

⁴⁴ Zie 1 Samuel 2:10; 2:35; 12:3; 16:6; 24:7; 26:9; Psalm 2:7; Jesaja 45:1; ook – uit de eerste eeuw voor de jaartelling – Psalmen van Salomo 17:32; 18:1; 18:7.

⁴⁵ Zie 1 Korintiërs 8:6; Filippenzen 2:9-11.

⁴⁶ Zie Riemer Roukema, 'De Zoon van de Allerhoogste. Over engelen en de christologie', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 100 (2000), 174-183 en de in noot 28 genoemde studie.

⁴⁷ Aristeeas, *Aan Philocrates* 98; Philo van Alexandrië, *Het leven van Mozes* II, 114-115, 132. Zie ook Margaret Barker, *The Great High Priest. Temple Roots of Christian Liturgy* (London, New York: T&T Clark, 2003), 138.